

ՇԱԽԱՐՇ ՆԱԴԴՈՒՆԻ

ԵՐՈՒՍԱՂԷ՛Ս, ԵՐՈՒՍԱՂԷ՛Ս...

ՎԻՊԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՓԱՐԻԶ 1936

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Շարժանկարի համար գրած եմ այս զրքոյկը,— նախ գծագրութիւն մը, որու միս տրուեցաւ քիչ մը գրականութիւն, եւ վիպերգութեան ձեւ առաւ ի վերջոյ:

Բայց նիհար այս գործը ոտի կեցնելու համար՝ հարկ եղաւ որ երկար պրպտումներ կատարեմ.— Օրինակ, չեմ տեսած Երուսաղէմը, ուստի ուսումնասիրեցի քաղաքին պատմական աշխարհագրութիւնը՝ ճշդելու համար դիրքը գոր ունէր Քրիստոսէ ետքը 70-80 ական թուականներուն: Յատկապէս քարտէս մը պատրաստեցի, արձանագրելու համար քաղաքներուն տեղագրութիւնը, ճամբաները, հեռաւորութիւնը, ուղեւորի մը պէս երեւակայելով անցնիլ այդ վայրերէն: Կը կարծեմ թէ բան չէ մոռցւած: Մէկ սխալ միայն նշմարեցի— վերջէն մարգարէներու գիւղը, Թեկուա, որ կը գտնուի հարաւ, դրած եմ հիւսիս:

Ուսումնասիրեցի նաեւ ժողովուրդին պատմութիւնը, զգեստաւորումը, սովորութիւնները (*) եւ ուղեցի հաւատարիմ մնալ Աստուածաշնչական լեզուին: Խորագիրը, որ կրկնութիւնն է քաղաքին անուան, յատկապէս ընտրուած է՝ յիշեցնելու նպատակով եբրայական ոճը, որ երաժշտական գոյն ունի եւ տարբեր է հայկական ոճէն— նոյնպէս ընդունակ, այս ձեւով, բառերը կրկնելու, բայց ուրիշ մտահոգութեամբ:

1— Այսպէս, ՄԵՂԵՂԻՆԵՐԸ, ՄԵՂԵՂԻՆԵՐԸ կը մատնէ հեզնանք՝ սկեպտիկ հոգիի մը խորէն բխած,— հեղինակը ըսել կ'ուզէ թէ երաժշտական մթնոլորտը թերեւս զինովցնէ ձեզ, բայց այդ զինովութիւնը տալու համար գրուած չեն այդ «մեղեղիները», այլ հետեւելու համար բնութեան— որ մաշկ կը շինէ ու կը դնէ ամէն բանի վրայ. *Մեղեղիներուն* մէջ երաժշտական մթնոլորտը գրական հնարք մըն է միայն, մաշկ մը, ծածկելու համար մտածումին մերկութիւնը կամ դառնութիւնը: Խորշելի կը գտնեմ մերկ մտածումը— ինչպէս եւ այն գրականութիւնը, զոր ոմանք, մտածողի տիտղոս առնելու համար, կը հիւսեն վարժապետական տրամախոհութեամբ եւ չարչարալից խոկումներով: Մտածումը միշտ պատմութեան մը կը կրէ եւ իր ամենէն վայելուչ պատմութեանն է զգացումը: Այստեղ արդէն կը խոստովանիմ որ dualiste եմ, սակայն երբ կը մտածեմ *Մեղեղիներուն* իրանիւթը (substance) տառապանքն է, երաժշտական ձայնամշուշով ծածկւած այն վարդապետութեամբ թէ մեծագոյն իմաստութիւնը կը կայանայ տառապանքին մէջ, այլեւս անկարող կը դառնամ լուծելու հարցը որ կը ներկայանայ անմիջապէս.— Տառապանքը իմացո՞ւմ է թէ զգացում: Ինչ որ գիտես, այն է թէ *Մեղեղիները* հոգեբնախօսական առողջ տառապանք մըն է, իմ երիտասարդութեանս պատմութիւնը: Գերմանական դպրոցը հիւանդութիւն կը համարի երիտասարդութիւնը,— արդարեւ ամէն երիտասարդ ջերմութիւն ունի միշտ եւ ամենէն գլխաւոր ախտանշանը՝ անկարելի երագներ, իրականութենէն դուրս ապրելու ցանկութիւն, իր մէջ կը խմորուի ընկերային եւ բարոյական ըմբոստութիւն մը, կը տառապի՝ Մինչեւ որ հանգչի գեղձերու կրակը: Այդ հիւանդին գրականութիւնը ածական կը հագնի, պատկերներու ճոխ մահիճի մէջ կը պառկի, աչքի եւ ականջի պատրանքներու սիրահար՝ գունապար կամ ձայնախաղ կ'որոնէ: Հոգեբնախօսական վերլուծումներու ծանօթ քննադատը— այսինքն բո՛ւն քննադատը— պարտաւոր է մերկացնել ու գտնել իմացական տառապանքը, այլ խօսքով՝ *զգայուն* մտածումը, որ կ'աշխատի

* Մեղադրանք մը զոր պիտի ընեն շատեր,— ինչո՞ւ այդ ուսումնասիրութիւնը չփորձեցիր մեր ժողովուրդին պատմութեան վրայ, նիւթը առնելու համար Հայոց հին կեանքէն:

* *Ֆրոյտի երիտասարդ հետեւորդներէն՝ Տոքթ. Նախթ, մագոխիզմը ուսումնասիրած ժամանակ, տառապանքին ճանաչումը կը կապէ հոգեախտաբանական այդ ախտերեւոյթին,— սխալ է: Որովհետեւ ամէն տառապանք կապուած չէ մագոխիզմին:*

ծածկել իր մերկությունը՝ ճիշտ ինչպես Ադամ եւ Եւա, մեղքին գիտակցութենէն վերջ, ըստ եբրայական ասանդութեան:

Գրական այս դպրոցը, որ կը սիրէ ծածկել բայց եւ շեղ ճամբով մը մատնել, ոմանք կը կոչեն ցոլարան,— արդարեւ *Մեղեդիները* ուրիշ բան չէ բայց եթէ ցոլարան մը—՝ուր երաժշտութիւնը կը ծառայէ ցոլացնելու տառապանքին իմացումը՝ սկեպտիկ հոգիի մը մէջ:

2 — Իսկ ԵՐՈՒՍԱՂԷ՛Մ, ԵՐՈՒՍԱՂԷ՛Մը կը մատնէ երաժշտական պարզուկ սէր մը միայն, որ այնքան մտերիմ է եբրայական գրականութեան, երբեմն ուժգնութիւն տալու համար խօսքին կամ թերեւս կախարդանք: Ուրեմն, այստեղ կրկնութիւնը դեր չի խաղար գործին ներքին արժէքին տեսակէտով, ու չունի հեզնանքի աղը, զոր հայկական ոճը կը ստեղծէ նման կրկնութիւններով (*):

Ատիկա չի նշանակեր թէ դրական երաժշտութենէ մը զատ ուրիշ նպատակ չի հետապնդեր հեղինակը: Այս անգամ վիպերգութիւնը փորձ մըն է, նուազն ու դրուագը միացնելով, համադրելու զգացումը մտածման հետ,— ու ահա դէմ յանդիման այն վարդապետութեան, ինծի այնքան սիրելի, թէ պատմութիւնը ընտրապաշտ (*éclectique*) արարչագործութեան կաթսայ մըն է, որ հակառակ այս վարդապետութեան կարգ մը ախոյեաններուն տեսութեան, հակառակ Թէնի թշնամութեան, կը ձուլէ եւ կը համարէ ոչ միշտ համաձայն բանականութեան, որ գիտէ զատորոշել, այլ եւ հաճախ համաձայն բնագոյն, որ չի գիտեր զատորոշել (ասկէ՝ հարկը զոր տուինք, այս վիպերգութեան մէջ, հին քաղաքակրթութեան այնքան մտերիմ *fatum*ին): Աւելորդ է դիտել տալ, որ արդի մշակոյթը կաշխատի մեծ չափով օգտագործել ընտրապաշտութեան երկրորդ եզրը,

—

նոյնիսկ յետպատերազմեան շրջանը, օրինակ՝ իր գերիրապաշտ չարժումով, հին բառով մը՝ բնագոյն, նոր բառով մը՝ ենթագիտակցականին բերած իր պաշտամունքով, չափազանցութեան մէջ ինկաւ այնքան որ նոր դասականութիւն մը նշմարուեցաւ իբրեւ հակագոյնցութիւն:

X

Ամփոփելով՝ այս վարդապետութիւնը կը հովանաւորէ ինչպէս ազդեցութիւններու դերը, գրականութեան մէջ, նոյնպէս բազակցութեան երեւոյթը ժողովուրդներու մէջ,— այդպէս է որ կը զարգանան մշակոյթները եւ կ'ազնուանան ազգերը:

Ներողութի՛ւն, ըսէք ինձ թէ ո՞ր ժողովուրդն է որ սնաներ եւ ապրեր է մէկ երակի արիւնով:

Ճիշդ է, միւս կողմէ, որ եղերերգութիւն մը ցնցեր է սիրտերը, ամէն անգամ որպատմութիւնը շարժեր է իր կաթսան խնոցի հարելու պէս՝

* *Յոլարձակումի այդ խաղին իբրեւ նմոյշ՝ Լերան սարկութիւնը հեքեաթը hystérieին, կամ եթէ կուզեք՝ narcissismeին դասական մէկ պատկերն է, ինչպէս Սոխակները՝ արբունքին պատճառած հոգեկան կերպարանափոխութեան փառաբանութիւնը, Եւա՛, Եւան՝ յաւիտենականութեան տենչին ընդդէմ վայրկեանի ապրումներուն վկայաբանութիւն, եւ այսպէս ամբողջ հատորը կը վարդապետէ տեսակ մը զգայապաշտութիւն, որ հաճոյք կ'համարի տառապանքին իմացումը:*

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, Օսկար Ուայլտ յառաջաբան չգրեց, երբ 1890ին առաջին անգամ կը հրատարակէր *Տորիան Կրէյի Դիմանկարը*: Յաջորդ տարի՝ միայն, *Դիմանկար*ին յառաջաբանը հրատարակեց պարբերականի մը մէջ, առանձին: Մենք այս յառաջաբանը կուտանք չորս տարի վերջ, երբ այլեւս յայտնի են ուրիշներու

•

Այս վիպերգութիւնը, գրուած 1925ին, առաջին անգամ տպուած է 1928ին, թերթօնի ձեւով,

Յառաջի մէջ (Փարիզ), յետոյ *Ազդարար*ի մէջ (Պոլիս), ի վերջոյ *Երկունքի* մէջ (Փարիզ):

Այժմ Մարսիլիոյ Հայ Մշակութային Միութիւնն է որ կը հրատարակէ զայն գրքոյկի ձեւով, իր հաշւոյն: *Երկունքի* Վարչութիւնը ծրագրած էր հրատարակել առանձին հատորով, ասոր համար տաղանդաւոր արուեստագէտը, նկարիչ Մելքոն Քէպապճեան, կատարեց սքանչելի աչխատանք մը՝ տալով զարդագլուխներ եւ գեղագիծ գլխատառեր, ամէն գլուխէ վերջ ինքնատիպ զարդախաղեր, ինչպէս նաեւ թափանցիկ տեսարաններ՝ տպուելու համար, տարբեր գոյնով, այն էջին վրայ, ուր տիպուտաւոր կուտայ վիպերգութեան նոյն այդ տեսարաններուն նկարագրութիւնը: Բայց մեծածախս ըլլալով հրատարակութիւնը, յետաձգուեցաւ:

* Թելադրելու համար այս խորհրդածութիւնները, հռովմէական եւ եբրայական բանականներու ընդհարումին ժամանակ՝ անոնց կոնակը դրի պատկեր մը մանիքէական վարդապետութենէն, որ ծանօթ էր Արեւելքի՝ աւելի առաջ քան Մանէսը, թէեւ մանիքէութիւնը պիտի շողար պատմութեան երկնակամարին վրայ աւելի ուշ, Ե. դարուն, նշմարելի մինչեւ իսկ հայկական հորիզոնին վրայ, երբ պայքարի պիտի հրաւիրուէին Եզնիկը, Կորիւնը (որ «սատանայական» կանուանէր այդ վարդապետութիւնը) եւ Ղազար Փարպեցին, — թէեւ կարգ մը վկայութիւններ մեր պատմութեան մէջ կը գտնեն անոր անկողինը աւելի կանուխ, «բորբորիտոն» աղանդաւորներու հետքերուն վրայ խանդավառ տպաւորութիւնները, արտայայտուած՝ ընդհանրապէս chromoին մասին, որ պատանեկութեան հոգեբնախօսական տուրքն է, — կուտանք հիմա, խորհելով որ օգտակար կ'ըլլայ ոքրան ԵՐՈՒՍԱՂԷՄին, նոյնքան ՄԵՂԵԴԻՆԵՐուն համար, վերլուծական տեսակետով:

Կը ներկայացնէ 60-70 թուականները

Քրիստոսէ ետք

Ա.

— Կարմիր ամպերը, խաղողի խոշոր ողկոյգներու նման, կը կախուին Միոնի լեռան վրայ: Ռամելա՛, առաւօտեան երրորդ ժամն է դեռ, ու տե՛ս ո՛ր քան հեռու մնաց Անաթովթ գիւղը: Անոր ճերմակ տուները կը նմանին ոչխարի հօտի մը, որ կը կորսուի, հետզհետէ, Մեմիքոնի լեռան ետին: Նայե՛ գաւազանիս ուղղութեամբ՝ Եբաղի եւ Գարիգիմի լեռներուն արանքէն, — հովիտին մեծ կաթսային մէջ, կրակէ ժայռերու նման, կը ճարճատի Սիւքէմ քաղաքը: Առտուան արե՛ւն է զարկեր վրան: Եբաղի լեռը կը դողդոջայ վուշէ շինուած վրանի մը պէս, առտուան ցօղերով բեռնաւոր: — Հունա՛, Թաբոր լեռը, որ կը ծփայ: Տե՛ս, ինչպէ՛ս ճանչցայ, Եօնաթա՛ն:

— Կը հասկնա՛մ, կը հասկնա՛մ: Դուն ճանչցար անոր այն ձեւէն, որ նկարագրուած է եբրայական հին աւանդութիւններու գիրքին մէջ: Գրուած է թէ Յեզրայելոնի դաշտին մէջ, ուր եղեամբ կը նստի ծեփի պէս, ստինքի մը նման կորնթարդ է ան եւ կաթնածիր: Կը ծիծաղի՛ս....:

— Եօնաթա՛ն, կը մսիմ...

— Ինչու որ անօթի ես: Պահ մըն ալ համբերէ, ո՛ւ սիրականս, ահա կը սահի առաւօտեան երրորդ ժամը: Ապիպ ամսուն մէջ ենք: Հոս, Մոդինի բլուրին վրայ, հովը գով կ'ըլլայ Յորդանանի ջուրին չափ: Մէկ «շաբաթ օրուան ճամբայ» եւս քալելէ վերջ, Երուսաղէմի սրբազան տեսարանին դէմ՝ դուն քու ծով պիտի լուծես շօթով, տատարակի միտով եւ Սաֆէտի լեռան մեղրով: Այժմ, դիտե՛ տեսարանը: Օհօ՛՛, բլուրն ի վար գօտի՛ կը քակեն նորածիլ եղեսպակն ու զոպան: Նշենին, վարը, արդէն կը թափէ իր վաղարթուն աչքերը: Կը լսե՛ս արտոյտին ձայնը, որ կուգայ երկինքէն, վանկ առ վանկ: Կարծես ամպերն են, որ կը բաբախեն: Կամ կուժ մըն է, որ կը պարպուի: Ինչքա՛ն քնքուշ է երկինքը այս պահուս, յստա՛կ եւ անբիծ: Ճառագայթները երակներ կը գծեն անոր վրայ, այնքան որ մերկ մարմինի մը պատրանքը կուտան: Հո՛ն, ամպի մը փետեկտած թեւն է, որ կը խաղայ հովծփուն...:

— Խօսե՛, Եօնաթա՛ն, Թեկուացի հովիւ, քաղցր բանաստեղծ, եւ սիրականս իմ:

— Եւ տգեղ Եբրայեցիս...: Այո՛, տգեղ եմ, Ռամելա՛, եւ տխուր: Տխուր՝ որովհետեւ կը խորհիմ թէ տգեղ երիտասարդը զրկուած է այն հմայքէն, որ կը յաղթէ կեանքի դժուարութիւններուն: Քանինե՛ր կան, որոնք իրենց աչքին մոգութեամբ կամ ժպիտին քաղցրութեամբ շահած են թանկագին յաջողութիւններ: Ահա թէ ինչո՛ւ զրկուածները կը դիմեն ուրիշ ճամբաներու, — իմաստութեան: Գեղեցկութենէ զրկուած՝ ուզեցի իմաստութիւն վաստակիլ: Գիւղիս հովեղիային մէջ ուսումնասիրեցի գեղեցիկ աղօթքները, որոնք քերթողական պատկերներ են, խորհուրդով թաթաւուն: Ու գացի, յետոյ, սորվիլ դպրութիւն Գաղգաղայի մարգարէական դպրոցներուն մէջ: Եւ, ինչպէս մաքուր Եբրայեցի մը, դարձայ հովիւ, բնութեան սիրահար: Այս արժանիքներով միայն յաջողեցայ շահիլ սիրտդ, Ռամելա՛: Ու քու շուքիդ մէջ, աղուոր ներշնչումներով լեցուած, կը զգամ թէ երջանիկ եմ ու զուարթ՝ շնորհալի դաշտապատկերին պէս: Ոչինչ այնքան կախարդիչ է, որքան գեղեցկութիւնը: Եւ կը տաքնամ ջերմութեամբն աչքերուդ, որոնք կը նմանին մոգական քարերու: Ու կը կշտանամ քաղցրութեամբը մատներուդ, որոնք կը նմանին մեղրի կաթիլներու:

Բայց տե՛ս, ո՛ր քան կը հրճուիմ դիտելով բնութիւնը. հեռո՛ւն, Գեննեսարէթի լիճին պաստառը օգոստոսեան պտուղի գոյն ունի: Եւ Կարմեղոս լեռը, ճիշդ ինչպէս ամպ մը, կը սողոսկի գետնին վրայէն դէպի Մեծ Ծով: Յորդանան գե՛տը, որուն երկար պատմութեանը կը սարսռայ հովէն:

— Եօնաթա՛ն, երգե՛ մէկը եթովպիական սիրոյ այն քաղցր երգերէն, որոնցմէ, կ

ըսես, օգտուեցաւ Սողոմոն՝ իր հարձերուն ծոցին մէջ:

— Առագաստիդ գիշերը պիտի երգեմ, նհիլութի վրայ, քերթուածը, որ կը սկսի սա տողերով.

Կուսական պորտոք քուկին

Նման է կարմիր կնիքին

Ամաթիոյ Թա՛գաւորին...

— Երգէ՛, երգէ՛, ի՞նչպէս կ'երգեն եթովպիացի աղջիկները, ի՞նչպէս կ'երգեն... Ա՛հ, Եօնաթա՛ն, տե՛ս, աշտարակնե՛րը, ճերմակ աշտարակնե՛րը, ձիւնափառ նոճիներու նման երկնակարկառ...

— Օ՛, Ռամելա՛, Երուսաղէ՛մն է, Երուսաղէ՛մն է: Վար իջիր ասանակէն: Կախուէ՛ ուսիս վրայ:

Երկուքը մէկ բերան.

— Երուսաղէ՛մ, Երուսաղէ՛մ, ճերմակ քաղաք, սրբազա՛ն օթեւան...:

Ծունկի եկած, կ'երգեն Սաղմոսը.

Առ գետս Բաբելացւոց, անդ նստեաք եւ լայաք, որպէս յիշեցաք մեք անդ զՍիոն:

Ի մէջ ուռեաց նոցա կախեցաք զկտակարանս մեր:

*Անդ հարցանէին զերիչք մեր զբանս օրհնութեան, զերեվարք մեր ստիպէին զմեզ եւ ասէին.
«Օրհնեցէք մեզ յօրհնութենէն Սիոնի»:*

Իսկ զիա ըդ. օրհնեսցուք զօրհնութիւնս Տեառն յերկիր օտար:

Եթէ մոռացայց զքեզ, Երուսաղէ՛մ, մոռացի զիս աջ իմ: Կցեսցի լեզու իմ ի քիմս իմ թէ ոչ յիշեցից զքեզ, թէ ոչ նախ նուագեցից զքեզ, Երուսաղէ՛մ, սկիզբն ուրախութեան իմոյ:

— Ռամելա՛, կը տեսնե՞ս Դաւիթի պալատը քաղաքագլխին վրայ, պարիսպէ պարոյրով, անիկա այնպէս է ինչպէս թագ մը՝ Սիոնի բարձունքին: Մարիամնէի եւ Հիպպիկոսի աշտարակները, ճերմակ հագած քահանաներու նման, կը բարձրանան պարիսպին վրայ,

եւ դէմէ դէմ անկիւններէ՝ փառքը կ'երգեն երկնքին: Մեր առջեւն է Սեփինայի աղուոր աշտարակը, որուն մէջքին կը փաթթուին եօթը գօտիներ, գիշերը, երբ եօթը յարկերէն հոսին լույսերը: Ահաւասիկ, Ռամելա՛, ցանկալի տաճարը: Դիւրին է գտնել անոր լիագունդ գմբէթը, որ կը նմանի ճերմակ ամպի մը: Քովիկը, Անտոնիայի դղեակը, որ Մորիա բլուրին վրայէն կը նայի Սիոնի, իշխանուհիի մը նման:

Յանկարծ կը կենայ Եօնաթան, եւ, գերագոյն յափշտակութեան մը մէջ կ'արտասանէ.

— Երուսաղէ՛մ, Երուսաղէ՛մ, քաղաք աշտարակաց, փա՛ռք աննման պարին չորս բլուրներով, Երուսաղէ՛մ ահա քեզի կը բերեմ սիրականս, Պասեքի տօնին, Գալիլիոյ եւ Բերէայի ուխտաւորներէն առաջ, որպէսզի օրհնես անոր մէջքը, զոր պիտի գրկեմ, եօթը շաբաթ վերջ,

հարսնիքիս զիշերը, միւրոբալանոսով օծուած մահիճիս մէջ: Ես, Թեկուացի հովիւ, քու տաճարիդ կը բերեմ եօթը քոռ Հեբրոնի մեղր, տիկ մը գինի, Հրէաստանի հօտերուն ամէնէնպարարտ ոչխարը, եւ... գառնուկի պէս քաղցր Ռամելա՛ւ...: Ինչո՞ւ արցունք կայ աչքերուդ մէջ, Ռամելա՛, Սարօնի շուշանս: Դե՛հ, երգենք Դաւիթի սաղմոսը: Ահա Երուսաղէմի պարիսպներուն տակն ենք արդէն:

Ու սաղմոս երգելէն՝ անցան Կեղրոնի հեղեղատը եւ Հովտաց դռնէն մտան Երուսաղէմ:

Բ.

Այժմ Ռամելա կը բնակի Ոփէլ թաղը, ստորին քաղաքին մէջ, որ շինուած է Ակայի ցած բլուրին վրայ: Պասեքի տօները դեռ չէին սկսած, եւ Եօնաթան իր նշանածը թողլով պառաւ աղջկան մը՝ Ջերուդայի տունը, շաբաթուան մը համար դարձաւ իր գիւղը, Թեկուա:

Երուսաղէմ կը պատրաստուէր մեծ տօնին: Սակայն երկու մեծ հոգեր կը զբաղեցնէին քաղաքին իշխանութիւնը: Հռովմայեցիներուն ծանր պահանջները եւ Յոպպէի նաւահանգիստին առջեւ կատարուած սպառնալիքները հետզհետէ սարսափ կ'ազդէին իրեն: Միւս կողմէ բորոտութեան համաճարակը լուրջ վախեր կը պատճառէր: Որովհետեւ այս պժգալի ախտը կ'ամայացնէր գիւղերն ու քաղաքները, եւ երկրին իմաստունները չյաջողեցան երբեք դարման գտնել: Եւ, Ովսիայի իշխանութեան տարին, սրբազան տօնը յետաձգուեցաւ յաջորդ Թիար ամսուն, արգիլելու համար հազարաւոր ուխտաւորներու խոնումը Երուսաղէմի մէջ: Եբրայական պատմութեան մէջ չափազանց բացառիկ որոշում մըն էր այդ յետաձգումը: Արդարեւ, այնքա՛ն անգուսպ էր պաշտամունքի զգացումը, զոր այս ժողովուրդը կը պահէր Երուսաղէմի տաճարին հանդէպ: Յեղային ատելութիւններն իսկ չմաշեցուցին զայն:

Այս որոշման հետ, Սանհետրիմի ժողովականները յայտարարեցին թէ բորոտները այսահարներ են, զորս պատժած է Եհովա: Եւ կը հրամայէին վտարել զանոնք մարդոց մէջէն: Այն ատեն ճշմարիտ հալածանք մը սկսաւ բոլոր ախտավարակներուն, մորթային հիւանդութենէ տառապողներուն եւ կասկածելիներուն դէմ: Պահ մը վախցուեցաւ, որ այրելու կը դատապարտեն դժբախտները: Սակայն ռաբբունիները, որոնք բժիշկի համբաւ ունէին, արգելափակեցին զանոնք Անտոնիայի բերդին գետնայարկին մէջ:

Այս բերդը, պալատի նման գեղեցիկ, կառուցուած էր Հերովդէսի ջանքերով, տաճարին հիւսիսային կողմը: Կամարակապ գետնուղիով մը հաղորդակցութեան մէջ էր տաճարին արեւելեան դռան հետ: Եւ վերջերը՝ զինուորներու բնակութեան յատկացուած, պաշտպանելու համար տաճարը եւ քաղաքին արեւելեան տկար ու ցած պարիսպը, որուն մօտիկն էր:

Իրիկուն մը, Ջերուդայ կը բացակայէր տունէն, եւ, Ռամելա, մինակ մնացած, իր վախը մոռնալու համար՝ կըկարդար Սողոմոնի քերթուածները: Փողոցէն ճիշ մը լսեց: Բորոտ կնիկ մը բռնած կը տանէին: Հագիւ թէ լուսամուտին վարագոյրը քաշեց ու փեղկերը կը բանար, դռան աղիւը շարժեցաւ աղմուկով: Մարսափառ ետին դարձաւ: Երիտասարդ մը ներս մտեր՝ դուռը կը գոցէր:

— Ինչո՞ւ ներս կուգաս, երիտասա՛րդ, ես չեմ ճանչնար քեզ, մինակ եմ ու կը վախնամ:

– Ռամելա՛...

– Ո՞վ իմացուց քեզի անունս:

– Ես Յիելի մեծ քահանայապետին դպիրն եմ: Աղուոր, ճերմակ տուն մը ունինք, հոս, ետեւի փողոցը: Քեզ տեսայ առաջին անգամ հովիւի մը հետ, շաբաթ մը առաջ, երբ Յովսափատի ձորէն կ'անցնէիք, իջնելով Ձիթենեաց լեռնէն: Այն օրէն ի վեր կը սիրեմ քեզ, որովհետեւ դուն գեղեցիկ ես Սաբայի թագուհիին նման, եւ աչքերդ կը ծխան, ինչպէս բուրվառը խորանին առջեւ:

– Երուսաղիմացի՛, զգո՛յշ, ես քաջ Եօնաթանի նշանածն եմ: Ան շուտով պիտիդառնայ գիւղէն եւ մենք Պասեքի տօնէն վերջ պիտի երթանք հարսնիք կատարելու գիւղը:

– Օ՛, Ռամելա՛ կը սիրեմ քեզ, ձգէ՛ հովիւը, որ իր հօտն արածէ լեռներուն վրայ:

– Դուն շատ լաւ գիտես, որ հովիւը յարգելի տիտղոս մըն է որ չունիս: Եօնաթան իմաստուն մըն է: Հեռացի՛ր, հիմա Ձերուդդ կը դառնայ Ոչխարաց Վաճառանոցէն, ուր գնաց ոչխար մը գնելու տաճարին համար:

– Ռամելա՛, երբ համբուրեմ քու բերանդ, դուն այլեւս պիտի չկարենաս ուրիշ բան ըսել, բայց միայն կանչել անունս՝ Յովաթամ...

– Անծանօթ, գիտցիր որ Եօթանան երբեք այդ ձեւով չէ խօսած ինծի, երբ դեռ նոր կը ճանչնար զիս: Պիղծ լեզու մը ունիս դուն...:

– Ռամելա՛, ի գո՛ւր կը ճգնիս ուրանալ: Չես սիրեր նշանածդ: Ես սպասաւոր մըն եմ տաճարին: Երուսաղէմի աղջիկները շատ կը ցանկան ունենալ երիտասարդ մը, որ կապուած ըլլայ տաճարին: Կը սիրեմ քեզ, ու երբ կը մօտենամքզի, դող մը կը սարսէ զիս, ինչպէս երբեք չի պատահիր՝ երբ կը մօտենամ քահանայապետին նուիրական սպիտակ պատմուճանին: Նոյն սարսուռով է, որ կը դողայ ստինքդ, ինչպէս իւղին լոյսը՝ աշտանակին մէջ:

– Ալ բա՛ւ է, բա՛ւ, հեռացի՛ր, հիմա կը վերադառնայ Ձերուդդ:

– Օ՛, շունչդ կը թրթռայ թիթեռնիկի մը նման, եւ ամբրոսիայի քաղցր բոյր մը կը ծորի մարմինէդ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ վար հակեր ես վարսագեղ գլուխդ եւ ձեռքերովդ ծածկեր քու կուրծքդ, ծաղիկներու փունջ մը գրկելու ձեւով:

– Հեռացի՛ր, դիւահա՛ր, Հիննոնի ձորին աղբանոցէն եօթանասունեւեօթն անգամ աւելի պիղծ...:

– Օ՛ բարկութիւն, օ՛ բարկութիւն հիւանդի...

– Հեռացի՛ր, հեռացի՛ր որպէսզի չաղաղակեմ...

– Օ՛ կատաղութիւն, օ՛ կատաղութիւն այսահարի: Ըսե՞մ թէ ինչո՞ւ եկած ես Երուսաղէմ, ըսե՞մ քեզի թէ ինչո՞ւ, այդքան մտահոգ, կը ծածկես կուրծքդ: Բժշկուելո՞ւ կուգաս դուն, որովհետեւբոլորտութիւնը վարակած է քեզ: Լուր պիտի տամ Անտոնիայի բերդին զօրապետին:

Ռամելա, վախցած ու կատաղի.

— Մի՛ սպառնար, ա՛յ չար երիտասարդ Երուսաղեմի, մարմինս մաքուր է, ինչպէս ջուրը Յորդանանի, որ արծաթի պէս կը թափի Սաֆէտ լեռան ժայռերէն: Եւ իմ ստինքիս պտուկը նման է հռովմէական նորատիպ ոսկի դինարին, որուն վրայ նկարուած է Կեսարին գլուխը ծիրանի:

Յովաթամ, չարութեամբ եւ կատաղութեամբ լեցուած, կիրքէն կուրացած, դուրս ելած էր արդէն: Ռամելա, յուսահատ, եւ սպառնալիքէն սարսափած, ինկաւ գետինը՝ բարձին վրայ ու լացա՛ւ, լացա՛ւ, երկար ատեն լացաւ:

Վարը դուռը բացուեցաւ ու գոցուեցաւ: Զեբուդդա վերադարձած էր: Դուռը դարձեալ բացուեցաւ եւ այս անգամ աղմուկով լեցաւ բակը: Ռամելա դող ելաւ: Զինուորներ էին: Լսեց.

— Խաղաղութի՛ւն քեզի, Զեբուդդա՛, դուստր Շմարէլի: Յոյց տուր մեզի այն աղջիկը, որ բորոտութեամբ վարակուած՝ տանդ մէջ է պահուած:

Զեբուդդա, վախով եւ ապշութեամբ բռնուած, կրկնել տուաւ հրամանը:

— Թող հարաւի հովը Սիոնի պարիսպէն Կեղդոնի հեղեղատը նետէ զիս, եթէ համբոյր մը իսկ աղարտած ըլլայ Ռամելայի մարմինը, աւելի սպիտակ քան ծեփը տաճարին:

Քիչ վերջ, սակայն, փողոցին մէջ լսուեցաւ ճիչը Ռամելայի, գոր, դարակի մը վրայ կապած, Անտոնիայի բերդը կը տանէին:

Եւ, իբրեւ ջահ վառած խեժին բոյրովը յագեցեալ մութին մէջէն, կը լսէր Զեբուդդայի ձայնը, որ կըսէր իր դրացիներուն.

— Լիբնա՛, Համուտա՛ղ, Յովհաննա՛, կերդուընցնեմ ձեզ Սելովամի մաքուր ջուրին վրայ, որ րաբբունի Նաթաղիէլ հիմա պիտի արձակէ Ռամելան, ինչու որ անոր մարմինը աղանիին միսին նման արդար է եւ հաճոյատեսիլ:

Գ.

Անտոնիայի բերդին մութ գետնայարկը լեցուած էր բորոտներով:

Րաբբունի Նաթաղիէլ աչք մը կը պտըտցնէր այդ գոհերուն վրայ եւ անմիջապէս կ'արգելափակէր զանոնք: Ու զանազան, զարմանազան հիւանդութիւններու ողջ պատկերներով խճողուեցաւ ուրկանոցը: Նախապէս դարմանելու նպատակաւ փորձեր եղան, բայց երբ ստուարացաւ հիւանդներու թիւը, ձգեցին որ մեռնին: Եւ այնուհետեւ մահն էր, որ կը մաքրագործէր:

Յաճախ, պատահած մահերէն եւ հոգեվարքներու սրտակեղեք հոնդիւններէն սարսափելով՝ այս դժբախտ ամբոխը կոռնար եւ կատաղութեամբ կը յարձակէր դրան վրայ: Սակայն վայրենի մարդ մըն էր դռնապանը, կը զսպէր զանոնք ամենայն անգթութեամբ: Միւս կողմէ, զինուորները կը սպառնային բազմաթիւ լուսամուտներէ, որոնք կատուի մը գլուխին մեծութիւնը ունէին:

Իսկապէս ահաւոր էր տեսարանը: Սրահը մայրիի տախտակէ պատով մը բաժնուած էր երկու մասերու: Ահա կիներու բաժինը.— Անկին մը կուրացած բորոտը, ուռած քիթով եւ ականջով, ճակատը ձեւագեղծուած՝ բազմաթիւ կոշտերով, փէրը ճաթոտած, ինչպէս հողը՝ երաշտ օրերուն: Անդամալոյծ մը, չար ու տրտռիկ, կուլայ եւ կը տրտնջայ: Կին մը, տապաստի չարչարանքներուն մէջ, մինչ բոցը կը թռչի երեսներէն՝ կ'աղաղակէ ողբագին: Մապատող մը, որուն սրունքը տապկուած հաւի մը պէս կարմրեր՝ ուռեր է, ու դեղին ծիրտի նման թարախը կը հոսի վերքէն: Գիրուկ կնկան մը երեսին վրայ գարշելի վերք մը, բուշտ բուշտ դուրս տուած, սեւ ու մածուցիկ, ճմլուած սեւ խաղողի ողկոյզին նման: Կաթի երեխաներ, քրտինքխաշէնու մէզէն երանքները բորբոքած: Մատղաշ հարս մը, որուն ծոցը ալիւրի նման բարակ ճերմակ փոշի մըն է տեսնուեր: Գեղանի աղջնակ մը, որուն երեսին վրայ խածուած համբոյրի մը պէս կլոր բորբոքում մը կայ: Մանկամարդ կին մը, որուն աչքերը գոմէշի աչքերու պէս դուրս ինկած են: Պառաւ մը, որուն ոտքերը չեն բռներ ու կը միզէ առանց զգալու: Լուսնոտ աղջիկ մը, որ տասն անգամ, ճչալով, ի գետին կ'իյնայ եւ սպաննուած հաւի մը պէս կը թափահարէ գետինը: Ու քարաքոսը, որքինը, գայլկեզը, ուրուկը, հոտող դաշտանը, կոշկոռ կապած քոսը, ամէնքը իրարու խառնուած: Ողջ ցուցահանդէս:

Իրիկուան պաշտամունքի իններորդ ժամուն, տաճարին իմաստուն երգիչներէն՝ Սոփոնիա կուգար անոնց սորվեցնելու Տէրոջ երգերը: Եւ անոնք, տխուր եւ արտասուագին, հառաչանքով ու պաղատանքով, կ'երգէին իրենց տունտրուած սաղմոսները, վասն քաւութեան եւ բժշկութեան:

Սպառեցան որպէս ծուխ աւուրք իմ, եւ ոսկերք իմ որպէս խոի չորացան:

Հարայ որպէս խոտ եւ ցամաքեցաւ սիրտ իմ, մոռացայ ուտել զհաց իմ:

Ի ձայնէ հեծութեան իմոյ, կցեցաւ ոսկր իմ ի մարմին իմ:

Նմանեցայ ես հաւալսան յանապատի. եղէ ես որպէս բու յաւերակի:

Տքնեցայ եւ եղէ ես որպէս ճնճղուկ՝ միայն ի տանիս:

Զմոխիր որպէս զհաց կերայ, եւ զըմպելին իմ արտասուօք խառնեցի:

Աւուրք իմ որպէս հովանի անցին, եւ ես որպէս խոտ ցամաքեցայ:

Ես որպէս զջուր հեղայ, եւ ցրուեցան ամենայն ոսկերք իմ, եւ եղեւ սիրտ իմ որպէս մոմ հալեալ ի մէջ որովայնի իմոյ:

Եօթը օրէ ի վեր Ռամէլա, այդ տարաբախտներուն մէջ, կուլար շարունակ, ո՛չ կ'ուտէր եւ ո՛չ կը խմէր:

Իրիկուն մը, երբ սովորական աղօթքէն ետքը Սոփոնիա կը մեկնէր, Ռամէլա, դռնապանին անուշադիր մէկ վայրկեանէն օգտուելով, վազեց սրահէն դուրս, հասաւ Սոփոնիայի եւ փաթթեցաւ անոր դետական լայն լօղիկին:

— Սոփոնիա՛, աղուոր երիտասարդ, փրկե՛ զիս, ես բորոտ չե՛մ, նախանձորդ մը նետեց զիս այստեղ: Տե՛ս, գեղեցիկ եմ, ապրի՛լ կ'ուզեմ, տար քու սենեակդ, ազատե՛ զիս: Ծաղիկի պէս թարմ եմ, տե՛ս...

Ու գրկեց երիտասարդը՝ հակառակ անոր մերժումի կամ խուսափումի շարժումներուն, փաթթուեցաւ լայն զգեստին մէջ, հրեց զայն, յառաջ մղեց, եւ սանդուխէն վեր ելան: Մութին մէջ ամէն բան աննշմար անցած էր:

Սոփոնիա, աղջկան ջերմ խանդակաթ խօսքերէն յուզուած ու թարմ գեղեցկութենէն թելադրուած, ուզեց ազատել զայն: Մանաւանդ որ աղջիկը զինք դրած էր ազատարարի ճամբուն մէջ, իրեն կը մնար լրացնել այլեւս: Ու, պաղարիւն, բերդին դրան մօտէն դարձաւ ետ, կամարակապ գետնուղիին մթութեանմէջէն գնաց տաճարին կողմը: Եւ դուրս ելաւ արեւելեան դուռնէն: Այժմ փողոցն էին:

Ռամելա կը դողար:

Սոփոնիա զայն տարաւ Բեզեթայի թաղին մութ փողոցներուն մէջ, Քաղէացի Նահար Սունեմէքի խանութը:

Ծերունի Քաղէացին, յաջորդ առտու, ծունկերուն վրայ առած գեղեցիկ կատու մը, զոր Քրիստապրաս կ'անուանէր՝ ոսկեխայտ մուշտակ մը ունենալուն համար, այսպէս խօսեցաւ Ռամելայի.

— Երուսաղէմի հարաւային պարիսպին տակէն, Բրուտին լքուած դուռնէն դուրս ելիր եւ գնա Մեռեալ ծովին եզերքը, ճիշդ դէմը Երիքովի: Հոն, ցից լեռներուն կողերուն վրայ քարանձաւներ կան, ուր գիշերները կը պառկիս փաթթուելով վուշէ կտաւի մը մէջ: Վարը, տաք հովիտին մէջ, այգիներ կան, ու լեռան մէջ թզենին, արմաւը, ձիթապտուղառատ է: Իմ մարդոցս Հետ քեզի ուտելիք պիտի դրկեմ մինչեւ առողջանալդ, համաձայն Սոփոնիայի հրահանգներուն: Ծովուն եզերքի ծծմբական ու ձիթախառն հողը շատ յարմար է ախտիդ բժշկութեան համար: Այդ տեղերը բազմաթիւ հիւանդներ կան, որոնց հետ կրնաս բարեկամանալ: Ընդհանրապէս պաշտպանեալներ են անոնք, եւ կապ ունին մեծ ընտանիքներու հետ: Սակայն չերթա՛ս դէպի արեւելք,— այնտեղ բորոտներու ամբոխ մը կայ, որ սաղոմոնական տօներ կը սարքէ: «Շաբաթ» կը կոչեն այդ խնձոյքները: Զգո՛յ՛, երբեք չփորձուիս երթալ տեսնելու: Խորհէ միայն բժշկութեանդ մասին: Այս տիկին մէջ կը լեցնես, որթատունկին կոտրած ճիւղէն առնելով, երեք անգամ երեսուն արցունք եւ եօթանասունեւեօթը կաթիլ քափուրի ջուր: Ծովին եզերքէն վերցուր եօթը ափ սիկ: Ահա երեք ափ կաւ, եւ նոյնքան ալ ծծումբ: Տիկին մէջ կը շաղուես այս բոլորը, ինչպէս կը հարեն կաթը խնոցիին մէջ: Կէս ժամէն խմոր կը դառնայ: Մետրակ ձիւթի նմանող այդ խիւսը քսէքու մարմնոյդ՝ ամէն ցերեկ արեւին տակ կակուղցնելէ վերջ միսդ: Ասէ այնքան բարակ, որքան ծեփը տաճարին: Յետոյ, դարձեալ, պառկէ մէկ ժամ երկինքի ջերմութեան տակ: Աւելի վերջ կը լուացուիս ծովին ջուրով: Երբ աղէկնաս, ծովասաթէ քառամանեակիդ կեղրոնէն կախէ այս ազնիւ քարը, որ բորոտութեան դէմ զարմանալի զօրութիւն մը ունի: Կը տեսնե՞ս, կատուի մը աչքին չափ խոշոր է, եւ եղեինի ծիլի նման դեղին:

Այսպէս, Ռամելա մեկնեցաւ Երուսաղէմի հարաւային դուռնէն դէպի Մեռեալ ծովին եզերքը:

Եօնաթան Երուսաղէմ դարձաւ, երբ Ռամէլա երկու օրէ ի վեր փախած էր Մեռեալ ծովին եզերքը: Զեբուդա պատմեց դժբախտութիւնը: Թեկուացի հովիւը, կատաղութեամբ լեցուած, վազեց ուրկանոցը՝ Անտոնիայի բերդը:

Անտոնիայի բերդապահը Սանհետրիմէն խնդրէր էր բորոտները փոխադրել Նոր Քաղաքը, կառուցուած՝ Բեզեթայի բլուրին վրայ, ուր Ագրիպպաս, իր օրովը, բանտ մը շինել տուած էր: Վասնզի վախ կար, որ զինուորները վարակուէին ախտէն եւ տկարանար քաղաքին պաշտպանութիւնը: Մանաւանդ որ տաճարին հիւսիսային կողմէն պարիսպը կ'ամրացուէր ի նախատեսութիւն պատերազմի: Անտոնիայի բերդը եօթը արմկաչափ աւելի պիտի բարձրացուէր: Հետեւաբար, այս աշխատանքներուն համար, անհրաժեշտ կը դառնար հիւանդներուն փոխադրութիւնը:

Քաղաքին իշխանութիւնը իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձուցած էր այս բարձր թաղին ամրացման վրայ, ուզելով անառիկ դիրքի մը հանգամանքը տալ անոր: Թշնամիին առաջին յարձակումը, օգտուելով դիմացի Ձիթենեաց լեռան տիրական դիրքէն, հաւանական էր, որ տեղի ունենար այս կողմէն: Զինուորական իշխանութիւնը անօգուտ կը նկատէր զբաղիլ քաղաքին ստորին թաղերուն ամրացումով, եւ, ժամ առաջ, կը ջանար գործադրել իր ծրագիրը, քանի հռովմէական լեզեռները, «մարդկային մակընթացութեան մը նման», ինչպէս կ'անուանէր Միհրդատ Պոնտացի, կը հեղեղէին Մեծ ծովին եզերքները:

Եւ այդ օրը, ախտավարակ բանտարկեալները, պատգարակներու վրայբարձած, Ոչխարաց վաճառանոցէն կ'իջեցնէին դէպի Նոր Քաղաքին բանտը: Բայց Եօնաթան չգտաւ անոնց մէջ իր սիրականը: Քանի մը անգամ ուզեց խուժել բերդէն ներս: Արգիլեցին, ծեծեցին ու նախատեցին: Այն ատեն, եթովպացի գերիներու նման, հայիոյց՝ ամէնո՛ւն, ամէնո՛ւն: Ու, Կապպաթայի մեծ հրապարակին վրայ կանգնած, դէմը տաճարին ու բերդին, կատաղութեամբ պոռաց ամբոխին մէջէն, որ կը դիտէր կռիւը եւ բորոտներուն տեղափոխութիւնը: Հովիւը կարծես կը ճառէր հոմեղիային մէջ, վարդապետներուն դէմ.

– Երուսաղէմի՛.

Ահա կը մարգարէանամ եւ քեզի դէմ կ'արձակեմ ատելութեանս խօսքերը, ինչպէս այս ափ մը աւազը, զոր կը թափեմ մեծ հրապարակիդ վրայ:

Յոխո՛րտ քաղաք, որ կը նստիս ժողովուրդին ուսին, կը քաղես ու կը յափշտակես հեռաւոր գիւղերէն՝ ինչ որ գեղեցիկ է ու թանկագին, եւ կը պարծենաս թէ դո՛ւն ես քաղաքը քաղաքներուն, գեղեցիկը գեղեցիկներուն:

Դո՛ւն, որ երբեք չհաճեցար սեղաննստիլ աղքատ գիւղացիներուն ու տկլոր զաւակներուդ հետ:

Վա՛յ քեզ, ճերմա՛կ քաղաք, որովհետեւ արիւնը պիտի ներկէ աշտարակներդ:

Վա՛յ քեզ, հոյատեսիլ քաղաք, որովհետեւ հրդեհը քարուքանդ պիտի ընէ հիմերդ:

Ոչ որ պիտի վազէ փրկութեանդ, որովհետեւ դուն գողցար հարսը երիտասարդին ծոցէն, զաւակը մօր գրկէն, բերքը գիւղացիին շտեմարանէն:

Ինչ որ ըրիր ուրիշին, պիտի պատահի քեզի:

Պիտի կործանի՛ս, Երուսաղէ՛մ, եւ տաճարիդ տեղը պիտի հերկուի ինչպէս արտ մը:

Ահա արտասանեցի իմ անվրէպ մարգարէութիւնս:

Այդ պահուն հասաւ բերդին զօրապետը, Բարզափրան, երկարահասակ ու խստաղէմ մարդ մը:

Ձեռքը ճերմակ աղանի մը բռնած՝ բերդ կը մտնէր, երբ տեսաւ Կապաթայի հրապարակին վրայ խոնուած ամբոխը, ու խիստ հետաքրքիր՝ մօտեցաւ.

— Ի՞նչ կը բարբանջէ այդ խրտուիլակը, լռեցուցէք զայն եւ ցրուեցէք ամբոխը, հրամայեց զինուորներուն:

Եօնաթան, տեսնելով զօրապետը, յարձակեցաւ վրան ու պոռաց.

— Դո՛ւն, սո՛ւտ մարդ, աւելի աննշան քան բարտիին երկար բարակ շուքը Յորդանանի հովիտին մէջ:

Ու թքաւ: Այն ատեն Բարզափրան նշան ըրաւ, եւ եօթը զինուոր մէկ վազեցին:

— Հաստ ձողէ մը գլխիվայր կախեցէք եւ քաղաքէն դուրս հանեցէք:

Եւ բերդին վրայ աշխատող գործաւորներուն հրամայեց թիերով աւագ թափել ամբոխին վրայ, ցրուելու համար:

Զինուորները շատ դժուարութիւն կրեցին կապելու համար հուժկու հովիւին թելերը: Յետոյ ոտքերը կապեցին ձողի մը վրայ, գլխիվայր կախեցին, օրօրելով դուրս հանեցին Բրուտին դռնէն եւ արձակեցին Կեղդատին մէջ: Եօնաթանի դէմքն ու աչքերը արիւնով խոնուած էին: Յաւէն, ամօթէն ուկատաղութենէն կուլար: Այնքա՛ն սպառած էր ուժը: Յից ճամբայէ մը, որ կը քերէ Ակեղդամայի անվար հողը, վեր ելաւ, բլուրին վրայ: Արեւը մարը կը մտնէր: Թուփի մը մօտէն անցած պահուն, յանկարծ նստաւ, կարծես յիշատակ մը կը կանչէր իրեն: Գլուխը հանգչեցուց ծունկերուն վրայ, եւ երկա՛ր լացաւ յուսահատ: Անշարժ կը քնանար, երբ Անագէի բլուրէն իջաւ գիւղին ստուարաթիւ հօտը: Շուները սկսան հաջել, եւ ոչխարները խրտչելով փախան: Հովիւը հապճեպով վազեց եկաւ: Յուպովը մեղմօրէն զարկաւ Եօնաթանի ոտքերուն: Հեզնանքով ըսաւ.

— Անձանօ՛թ, չեմ ուզեր իմանալ ցաւդ, սակայն կ'արթնցնեմ քեզ, որպէսզի հեռանաս այստեղէն, չխրտչեցնելու համար խաղաղ հօտս, որ կ'արածի անգիտակ՝ ցաւին եւ մտածումին:

Եօնաթան բարձրացուց գլուխը, աչքերը կարմրեր ուտեր էին: Եւ առանց ձայն հանելու, ոտքի ելաւ, շարունակեց ճամբան:

Յանկարծ ետ նայեցաւ: Հովիւը եւ իր հօտը իջեր էին ձորին մէջ: Հեռուն Երուսաղէմի աշտարակները, իրիկուան լոյսով թրջուած, պրիսմակի մը մէջէն տեսնուած հեռաւոր գունեղ պատկերի մը պէս, կը շողային երկնքին վրայ:

Սպառնագին, խենթի պէս, պոռաց.

— Իժերո՛ւ քաղաք...

Եւ արագ քայլերով սկսաւ հեռանալ, երբ քաղաք դարձող խումբ մը տղաք, անոր զարմանալի շարժումները դիտելէ վերջ, քար կը նետէին ետեւէն:

Ե.

Մեռեալ ծովուն արեւելեան եզերքները ամայի են: Այդ կողմը հետզհետէ կը բարձրանայ երկիրը եւ լեռնաշղթայով մը կը բաժնէ արաբական անապատը Քանանու երկրէն: Երուսաղէմի փախստականները կ'ապաստանէին այդ բարձրութիւններուն վրայ, զորս կը կազմեն Նեփթաղէմի, Եփրեմի եւ Յուդայի լեռները ուս ուսի:

Բորոտներու հալածանքի տարին, հազարաւոր հիւանդներ ապաստանեցան այդ անառիկ դիրքերուն վրայ: Մեռեալ ծովուն անմիջապէս արեւելքը կը գրաւէին այն բորոտները, որոնք պաշտպանած էին Երուսաղիմացի ընտանիքներու կողմէ: Գաղտնի եւ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն մը կար այդ դժբախտներուն եւ քաղաքին միջեւ: Աւելի արեւելք, լեռներէն սկսեալ մինչեւ Քոքար գետը, Բասանի, Բերէայի, Գաղաադի բարձր հովիտներուն մէջ, եւ հարաւ իջնելով՝ մինչեւ Ամոնացոց, Մովաբացոց եւ Եդովմայեցոց սահմանները, վրան զարկած էր ժողովուրդը որ վտարուած էր քաղաքէն:

Այդ շրջանը հետզհետէ վտանգաւոր կը դառնար Երուսաղէմի ապահովութեան համար: Դեկապոլիս կը մերժէր հնազանդիլ Երուսաղէմի, եւ Բասան այլեւս ցորեն չէր դրկեր: Միւս կողմէ, Երուսաղիմացիները կը պնդէին թէ Հռովմայեցիները մարդ կը դրկէին բորոտ ժողովուրդին մէջ, սաղոմոնական խնճոյքներ կը սարքէին եւ ընկերային կազմալուծման նպաստող վարդապետութիւններ կը քարոզէին: Ուստի զինուորական հսկողութեան տակ առին Յորդանանու հովիտը, չէզոքացնելու համար շրջանը:

Սակայն, ինչպէս ամէն իշխանութիւն՝ Երուսաղէմի կառավարութիւնն ալ մեղսակիցներ ունէր իր ծոցին մէջ: Այդ մեղսակիցները ամէն ճիգ թափեցին, որ ազատ մնայ Երուսաղէմէն Երիքով տանող ճամբան: Ամէն օր մասնաւոր մարդիկ կը կտրէին այդ 20 մղոնի հեռաւորութիւնը, Երիքովէն կ'անցնէին դիմաց, գտնելու համար պաշտպանեալ բորոտները:

Անոնց մէջ էր Ռամէլա:

Ան ծանօթացած էր երկու կիներու, որոնք կը կոչուէին Տաթաբիա եւ Սուրա: Փոխգիացի էր Սուրա, ճամբորդած էր զանազան քաղաքներ, ի վերջոյ Բեթսայիդայի մէջ ամուսնացեր էր մաքսաւորի մը հետ, եւ անցեր Երուսաղէմ: Թիար ամսուն, ջերմի մը պատճառաւ, անկողին ինկաւ: Ամուսինը, վախնալով որ կը ձերբակալեն, զայն փախցուց Մեռեալ ծովուն եզերքը: Սուրա չափազանց խելացի էր, գիտէր Երուսաղէմի պատմութիւնը եւ աշխարհագրական լայն ծանօթութիւններ ունէր: Զանազանադանդներու եւ կրօնական ծիսակատարութիւններու մասին ապշեցուցիչ նկարագրութիւններ կ'ընէր իր ընկերուհիներուն: Պերճախօս էր եւ իր թուիս ու տաք շրթներուն մէջ բառերը հաճելի հնչում մը կը ստանային:

Գեղանի աղջիկ մըն էր Տաթարիա: Բուն անունով կը կոչուէր: Բում, սակայն տարօրինակ ու խենթեցնող գեղեցկութեանը պատճառաւ, անոր տուէր էին Սողոմոնի աղջկան անունը: Երուսաղէմի մէջ եօթը սիրահարներ կոխ կընէին կին ատնելու համար Տաթարիան:

Հայրը, վախնալով որ սիրահար ոսոխներէն մէկը, բորոտութեամբ կ'ամբաստանէ զայն,— Բան մը որ սովորական էր դարձած Երուսաղէմի մէջ, այդ օրերուն,— խոհեմութիւն համարած էր փախցնել Մեռեալ ծովին եզերքը:

Առտու մը, երեք գեղուհիները բարձրացան բլուրներն ի վեր, դիտելու համար Երուսաղէմի անթիւ աշտարակները: Նստան վայրի այգիի մը մէջ, մոլաթգենիի մը շուքին տակ: Յստակ էր օդը եւ բուրումնաւտ: Բեւեկնիներուն, նոճիներուն եւ հնդկանշիին հոտը սաստկութիւն մը կը ստանար արեւին ջերմութենէն:

Պահ մը դիտեցին տեսարանը, որ, գարնան այդ եղանակին, գեղեցկութեան լրութիւն մը կը ցուցադրէր:

Սուրա խօսեցաւ.

— Ահա Մեռեալ ծովը, կուպրէ տախտակի մը նման: Յորդանան ողջ սնդիկի փայլ մը ունի կանանչ հովիտին մէջ: Եզերքը կը բարձրանայ նագելի պալատը Ամաթայի, ջուրէն ելած թագուհիի մը նման: Ու արեւին փոշիին մէջ, հեռո՛ւն, աշտարակները, որ կը բարձրանան սպիտակ ծովներու պէս: Չորս բլուրնէ՛րը, որ պսակ կը կազմեն՝ միացնելով իրենց ուսերը,— քաղաք՛ն է ան, որուն անունը երաժշտութեան մը պէս է: Արտասանեցէ՛ք, արտասանեցէ՛ք:

— Երուսաղէ՛մ, Երուսաղէ՛մ, կանչեցին երեքը միաբերան, երգի մը թրթռումով եւ յուզումի մը յորդումով:

Եւ երեք գեղուհիները հակեցին իրենց գլուխները ու լացին:

– Տեսէ՛ք տաճարը, շարունակեց Սուրա քիչ մը ետք: Ռամելա՛, տեսե՛ր ես զայն մօտէն, չորս դուռներ կը բացուին հիւսիսային կողմէն եւ չորս դուռներ՝ հարաւային կողմէն: Տեսե՛ր ես բարելական գորգերը, որ կը զարդարեն պատերը: Երեք գոյներ կը խաղան այդ գորգերուն հէնքին մէջ,— կապոյտը կը խորհրդանշէ երկինքը, ծիրանին ծովը, բոսորը՝ կրակը: Եւ վուշը, որ թել կը նետէ այդ գոյներուն մէջ, կը խորհրդանշէ երկիրը: Երուսաղէմ աղջիկ մըն է, ծնած է Եգիպտոսի եւ Բաբելոնի զուգաւորութենէն: Ահա թէ ինչո՛ւ իր տաճարը կը նմանի րաբելական այն մեհեաններուն, որոնք նուիրուած էին Աստղիկին: Առաջ Երուսաղէմի բլուրներուն վրայ բարձրացան Սուկկոթ-Բենովթները, բաբելական աստուածուհիներուն մեհեանները, զորս կը կոչէին «աղջիկներու վրաններ»: Այժմ վրանաձէւ մեհեաններուն տեղ կ'երեւի եբրայական տաճարը: Եգիպտական ծէսերը, միւս կողմէ, տուին իրենց պերճ զգեստները: Այսպէ՛ս գեղեցկացաւ Երուսաղէմ: Յափշտակելով գեղեցկութիւնը, զոր տեսաւ արիշին տանը մէջ: Ինչո՞ւ այս երկու դասակարգերը, գեղեցիկն ու տգեղը, որոնք կը ստեղծեն յաւիտենական կոիւր: Ամէն աղջիկ կ'ուզէ աւելի գեղեցկանալ, եւ ամուսնանալ՝ գեղեցիկին հետ: Եւ ան, որ տգեղ ծնած է, կը չարանայ: Դժբախտութիւնը կը հասնի շուտով: Երուսաղէմ գեղեցկացաւ եւ նախանձ շարժեց: Ահա Տիտոսի բանակները կ'արշաւեն, տիրանալու համար գեղեցիկ քաղաքին: Ու պիտի կործանի՛ գեղեցիկ քաղաքը, այդ կոիւին հետեւանքով:

Կ'ըսեն թէ մեր կոնակը, բորոտ ժողովուրդին մէջ կը ծաւալի նոր կրօնք մը: Տգեղութեան պաշտամունքն է այն, որ կը քարոզուի այնտեղ: Ոմանք չաքամտութեամբ, կը պնդեն թէ բաբելոնեան դէմ մը կը կառավարէ այդ հաւատացեալները, որոնք շաբաթ գիշերները կը հաւաքուին խնճոյքի: Կ'ուզէ՞ք, գաղտնի, ներկայ գտնուիլ «Շաբաթ»ին:

— Կ'ուզենք, ըսին Տաթաբիա եւ Ռամելա՝ կնոջական հետաքրքրութենէ մղւած:

— Այս շաբաթ, ուրեմն:

Որոշումը տալէ վերջ, դեռ երկար ատեն անոնց նայուածքը չբաժնուեցաւ Երուսաղէմէն:

Իրիկուան դէմ, երբ կապտորակ կեռնէիները, սարեակներն ու տատրակները կը սկսէին իրենց մեղեդիին մոշայի եւ ծուաղենիի թուփերուն մէջ, կարօտով համբո՛յր դրկեցին Երուսաղէմի եւ բլուրէն իջան վար, դէպի թաքստոցը, իրարու փաթթուած, տխրութեան մէջ թաթաւուն:

Զ.

Այն «Շաբաթ»ուան երեկոյին, կանուխ, խնճոյքի եկեր էին բորոտները: Բազմութիւնը աւելցած էր կրկնապէս, բաղդատմամբ նախորդ «Շաբաթ»ին:

Իբրեւ ժողովատեղի նշանակուած էր, այս անգամ, Բասանի տափարակ արօտներուն եւ Նեփթաղէմի ուղղաձիգ լեռան կազմած անկիւնը: Հսկայ ժայռ մը ամփիթատրոնի նման կը բարձրանար դէպի լեռը: Իսկապէս ծանր տպաւորութիւն մը կը գործէր ապառաժը, որուն ճակատին տակ բացուած խոռոչները, հրէշային մութ աչքերու նման, սպառնագին կը նայէին միամիտ ժողովուրդին: Գիշերը, խնճոյքի պահուն, գունաւորբոցեր կը ժայթքէին այդ պայթած երակներէն եւ տխուր լոյսով մը կ'ոռոգէին արօտները:

Լուսնկան ելեր էր արդէն:

Մարգագետնին վրայ խումբ խումբ սեղան նստեր էր ժողովուրդը:

Ճաշերը կը սկսէին Եբրայեցիներու աւանդական ճաշով,— աղ, սխտոր ու հաց, որուն կը յաջորդէր գինին, գոր կը խմէին առատ ու անվերջ: Յետոյ կը սկսէր բուն ճաշը, որ կը բաղկանար ձկնեղէն, մսեղէն եւ խմորեղէն բազմատեսակ կերակուրներէ: Երուսաղէմի մէջ չաքամտութեամբ տարածուած էր գրոյցը թէ այդ «Շաբաթ»ներուն ընթացքին՝ բորոտները կ'ուտէին չթլփատուած երեխաներու սիրտ ու լեարդ միայն:

Կարելի չէր ստուգել թէ ո՛րքան ճիշդ էին այդ գրոյցները, ինչպէս կարելի չէր հասկնալ թէ ով կը կատարէր գիշերային այդ տօներուն հսկայական ծախքերը: Հռովմայեցիներն են,—կ'ըսէին Երուսաղիմացիները,— որ կ'ուզեն շահիլ ժողովուրդը ի հեճուկս Երուսաղէմի: Եւ սակայն եբրայական իշխանութիւնը ոչինչ ըրաւ արգիլելու համար, որովհետեւ այլեւս կորսուած կը նկատէր բորոտութեամբ վարակուած այդ բազմութիւնը: Միւս կողմէ պնդողներ կային թէ բաբելական կրօնքի մը քարոզիչներն են, որ կը սարքեն սադրուոնական խնճոյքներ, որսալու համար անտէր ժողովուրդը:

Արդարեւ կէս-կրօնական, կէս-քաղաքական իմաստ մը կար այդ հաւաքոյթներուն մէջ, որոնք կը կատարուէին ամէն շաբաթ իրիկուն եւ կը վերջանային յաջորդ առաւոտ:

Երբ ճաշերը վերջացան, լուսնկան հարիւր եղեգ հեռացեր էր հորիզոնէն:

Ժողովուրդը ոտքի ելաւ եւ սկսաւ ման գալ: Պարերը կազմուեցան անմիջապէս՝ երբ նուագածուներ նշանակուեցան, եւ ուրախութեան ու հրճուանքի աղաղակները արձագանգեցին լերան կողերուն վրայ:

Բարձրը, սպառնացայտ ապառաժին կեդրոնը, հարիւրամեայ թզենիի մը տակ շտկուած էր գեղեցիկ վրան մը: Երկու սիւներու վրայ, լայնալիճ անօթներու մէջ կը վառէր խիժային բոց մը, որ ցերեկի պէս կը լուսաւորէր չորս դին: Վրանին վարագոյրին մէջէն կը տեսնուէր սեւ պաճուճապատանք մը, որ կը ներկայացնէր Բաբելական Սաղայէլը: Ու հոն, ուր ժողովրդեան մասնիկ մը կար, կուպրի եւ բուստային խէժերու բոցեր լոյս կը սփռէին եւ մթնոլորտը կը յագեցնէին տարօրինակ հոտերով: Հաւաքատեղիին սահմանին վրայ մասնաւոր մարդիկ կը հսկէին, որպէսզի տար մը չմտնէ ներս եւ չխառնուի ժողովուրդին: Մասնաւոր նշաններ կային, որոնցմով կը ճանչնային «Շաբաթ»ներու հաւատացեալները:

Ու երբ գիշերը կէս կ'ըլլար, պարերը եւ հաճոյքի խաղերը այլեւս կ'անցնէին սովորական սահմանները: Սրինգի, տաւիդի եւ հեթանոս երգերու ձայնին մէջ մերկ աղջիկներ կը պարէին, գծելով կիրքի եւ կտողուցի ամէն շարժում: Մատողաձ մարգագետնին վրայ լուսնոտիման կը փռուէին մանչ ու աղջիկ, ձուկի պէս մերկ եւ որդերու պէս իրարու փաթթուած: Ոչինչ մերժելի էր, ամէն բան հրամայուած էր, եւ հաւատացեալները կը հպատակէին յօժարութեամբ: Իշխանուհիներու նման ծպտուած կիներ հրապարակ կուգային եւ կը գուգաւորուէին կաղերու, կոյրերու եւ հաշմանդամներու հետ, ժողովուրդին աչքին առջեւ, ընդհանուրին քրքիչին տակ: Այսպիսի թատերական վրիժառութիւն մը կը գոհացնէր իրենց թշնամութիւնը, զոր ունէին գեղեցիկ ու բարեկեցիկ դասակարգին դէմ:

Երբ հաւերը կանչեցին առաջին անգամ հեռաւոր գիւղերէն, Սաղայէլին բերանը բացուեցաւ օձի պէս, բոց մը թռաւ շրթներէն երեք անգամ: Եւ ժողովուրդը փռուեցաւ գետին: Այժմ որոշակի կը տեսնուէր Սաղայէլը, կանգնած Բարձրը, վրանին սեմին վրայ: Խոյի գլուխ մը ունէր, եւ երկու սեւ կոտոշ, որոնք դէպի ետեւ կը ծռէին աղեղի նման: Մանր աչքեր եւ գեղեցիկ ճակատ մը: Բարակ ու երկար՝ ասպետի նման սլացիկ էր ան: Երբ աջ ձեռքը տարածեց, օդին մէջ, դէպի ժողովուրդը, տեսնուեցաւ որ ճկույթը կեռի նման է եւ բաժնւած՝ միւս մատներէն:

Այս էր այն աստուածը, զոր կը պաշտէին դժբախտները վրէժխնդրական յափշտակութեամբ մը: Ան «միւս աստուած»ն էր, ինչպէս կըսէր Արեւելքի ժողովուրդը:

Արեւելքի մէջ բոլոր կրօնքները տիեզերքը կը բաժնէին կուտային երկու ողիներու: Մէկ կողմը կը տիրէր Բարիին աստուածը, միւս կողմը՝ Չարին աստուածը: Եղաւ ատեն մը, երբ տարբեր անուանակոչութիւն մը ստացան անոնք: Գեղեցիկին աստուածը եւ տգեղին աստուածը: Հելլէն քաղաքակրթութիւնը, երկար ատեն, իր գեղեցկապաշտ կրօնքով ամբարտաւանացած, անարգեց Արեւելքը, որ կը պաշտէր միայն իմաստութիւնը իր տգեղ պատեանին մէջ: Այդ

քաղաքակրթությունները, այսպես, պատրաստեցին երկու դասակարգ,—գեղեցիկն ու տգեղը, (կենդանիները չունին գեղեցիկի եւ տգեղի դասակարգումը): Եւ սկսաւ եղերական պատմութիւն մը,

պարզ արդիւնքն զգացումի եւ մտածումի պայքարին:

Եւ այդ պատմութիւնը, որուն մէկ էջն է այս, այնքան կատարեալ ըրաւ եղերականութիւնը, որքան երկու դասակարգերը պահանջեցին ջնջել մէկն ու միւսը: Ոչ ոք մտածեց ձուլել այդ դասակարգերը, առանց ապահովելու մէկուն կամ միւսին տիրապետութիւնը: Բնութիւնը, որ պատկերն իսկ է նկարագիրներու, ցեղերու եւ ուժերու զուգաւորման, զանազան հոսանքներու բաղակցութեան կամ համադրութեան՝ ի խնդիր նոր նկարագրի մը կամ ցեղի մը, երբեք չյաջողեցաւ միացնել այդ բեւեռները:

Եւ Չարիքին աստուածը, Սադայէլ, կնոջական դէմք, կենդանական կերպարանք, հագաւ ամէն կեղծիք, որսալու համար ժողովուրդը: Ուզեց զինուորագրել նոյնիսկ դժբախտ բորոտները, որոնք վռնտուած էին Երուսաղէմէն ու քաղաքներէն:

Անուշ էր ձայնը Սադայէլին, որ կը խօսէր կարծես փողի մը մէջէն: Թերեւս այդ կրօնքին մէկ քուրմն էր, որ Սադայէլին կերպարանքին ետեւէն, փողով կը խօսէր, ձայնը հասցնելու համար մինչեւ հեռաւոր հաւատացեալը:

Ան խնճոյք խոստացաւ ամէն Շաբաթ: Եւ նկարագրեց բոլոր այն հաճոյքները, խէնէշ ու պագշոտ, որոնք կը սարքուէին միայն հարուստ եւ թաւշային անկողիններու մէջ, ուր կը բաբախեն կը դալարուին բոցի պէս գեղեցիկ մարմիններ: Բոլոր այդ վայելքները կը նուիրէր «իր» ժողովուրդին: Եւ կը սպառնար հարուստ եւ աղուոր քաղաքներուն, որոնք զրկած են դժբախտները ամէն հաճոյքէ: Կը քաջալերէր զանոնք, նախանձ կը կաթեցնէր անոնց սրտին մէջ, անգթութիւն կը սերմանէր եւ յարձակման կը հրաւիրէր:

– Գացէ՛ք, ամէն Շաբաթ վերջ գացէ՛ք տարածել չարիքը քաղաքներուն մէջ: Վարակեցէ՛ք հիւանդութեամբ, տանջեցէ՛ք ախտերով, պատժեցէ՛ք անգթութեամբ...

Սուր ճիչեր, որոնք բզիկ բզիկ կ'ըլլային, ընդհատեցին Սադայէլին ճառը: Խումբ մը մարդիկ յառաջ եկան: Երեք աղջիկներ կային անոնցմէ երեքին կռնակին վրայ:

Մէկը պոռաց.

— Հիւսիսային ժայռերուն մօտ ապաստանած էին եւ գաղտնօրէն կը դիտէին մեր խնճոյքը:

Ժայռին գագաթէն արձակուեցաւ բոցէ նշան մը, որ կը հրամայէր գերուհիները տանիլ վրանին տակ: Սակայն հազիւ թէ աղջիկները հասած էին ժայռին ստորոտը, երբ վայրագ երիտասարդներ արձակեցան աղջիկներուն վրայ եւ բռնաբարեցին: Այն ատեն ժայռէն վար վազեցին խումբ մը մարդիկ, որոնք մինչեւ այդ՝ անտեսանելի էին, անոնք տարբեր զգեստներ կը կրէին, թերեւս կրօնքին սպասաւորներն ու իշխանաւորներն էին: Ազատեցին եւ առին աղջիկները, որոնք բռնաբարումին հետեւանքով ուշաթափ ինկեր էին գետին: Եւ տարին ժայռին գագաթը:

Սադայէլ շարունակեց իր ճառը: Խօսեցաւ չարութեան ներքին բովանդակութեան եւ պատմական կարեւորութեան մասին, բացատրեց բնագոր, որ պիտի կազմէ նկարագիրը, եւ որ ուրիշ բան չէ, ըսաւ, եթէ ոչ իմաստութիւնը, չտաշուած ու տգեղ: Ան կը մղէ անհատը չարութիւն ընելու ուրիշին, տիրելու եւ տիրապետելու համար միայն:

Այսպէ՛ս կ'ուսուցանէր Մադայէլ «իր» ժողովուրդին: Եւ յետոյ կեռ ճկոյթ մատին պողպատէ եղունգով, կրակին մէջ տաքցնելէ վերջ, նշան կը գծէր նոր հաւատացեալներուն մարմինին վրայ: Եւ խնձոյքը կ'աւարտէր երրորդ հաւախօսին, երբ կը մարէին լույսերը յանկարծակի եւ ժողովուրդը կը մեկնէր լուռ եւ արագ:

Երբ գիտակցութիւնը վերստացաւ, Ռամելա ջղագար լաց մը սկսաւ: Բռնաբարուած, ախտավարակ մարդոց վերքերէն պլշկած, կատարեալ եւ խոր յուսահատութեամբ մը կը զգար թէ զրկւած է այլեւս սիրելու հաճոյքէն: Ո՞րէին իր երկու ընկերուհիները, ի՞նչ եղան առեւանգումէն ետքը, ի՞նչպէս մինակ մնացեր էր լերան կողին վրայ,— չէր յիշէր: Կուլար, բայց միեւնոյն ատեն իր ուղեղը կ'աշխատէր լուծում մը գտնել կացութեան:

Երկու օր վերջ Ռամելա տեսնուեցաւ Բերէայի գիւղերուն մէջ, ուր կը մուրար: Յետոյ ծառայութեան մտաւ: Հիւանդութիւնը դեռ նշաններ ցոյց չէր տար: Եւ հակառակ իր տրտմութեան վիշտին, գեղեցիկ էր ան: Մազերը նշենիի ծաղիկներու գոյնն ունէին արեւին տակ, եւ մարմինը փղոսկրի պէս էր: Ահա թէ ինչո՛ւ բախտն ունեցաւ ծառայութեան մտնելու: Դէպի հիւսիս, ճամբան բաց էր, եւ Ռամելա բորոտ ժողովուրդէն հեռանալով՝ անցաւ նախ Բերէա, յետոյ Յուդայի երկրէն՝ Յորդանանի վերին հովիտը:

Ձմեռը անցաւ այսպէս:

Գարունը կանխահասութեան պատրանքներ ունի այս երկրին մէջ: Վաղաբողբոջ ծառեր կան, որոնք գոյնզգոյնկոճակներ կը ցուցադրեն, յետոյ լայն կը բանան իրենց պատմութեանը, արեւի գոյն:

Ռամելա Գեննեսարէթի լիճին նոյող բարձունքներուն վրայ, այգիի մը մէջ, որթատունկ կը մաքրէր: Մանուկ մը խնամելու պէս, կը զգուէր բարունակները, կը վրցնէր նախորդ տարուան գօսացած ընծիւղները, կը դիտէր աչքերը, որոնք գնդասեղի մը զլուխին մեծութիւնն ունէին արդէն: Այդ մանտրտիկ ուտերը յիշեցուցին, որ իր դէմքին վրայ ևս բուսած են, քանի մը օրէ ի վեր, նման բշտիկներ: Վախով խառն հոգով մը, քակեց կուրծքը եւ դիտեց որ երկու ծիծերուն մէջտեղը մորթը արցունքոտ էր: Որթատունկին աչքերուն նման, քիչ մը աւելի մեծ, կոճակ կոճակ դուրս տուէր էր միսը: Մատները ճակտին այտերուն տարաւ, շօշափեց մորթը: Զգաց որ իր մորթն ալ կը բուսնի, կոկոններ կուտայ: Ի՞նչ կը նշանակէր այս: Միտքը ինկաւ բորոտութիւնը: Մարսափեցա՛ւ: Հիւանդութիւնը այժմ կ'աշխատէր իր մարմինին վրայ, իր գեղեցիկ ծաղկունակ մորթին վրայ:

Գաղտնօրէն բաժնուեցաւ մշակներուն աչքէն: Բարձրացաւ բարձունքն ի վեր, աւելի՛ վեր, աւելի՛ վեր: Նոյնիսկ պահ մը վազեց, սակայն յոգնեցաւ եւ ստիպուեցաւ մագլցիլ յամրօրէն: Աճապարանք կար նաեւ այդ յամր չարժումին մէջ: Ի՞նչ որոշում ծնաւ միտքին մէջ: Ո՞ր կ'ուզէր բարձրանալ: Անձնասպա՞ն կ'ուզէր ըլլալ: Երբ, յոգնած ու հեւասպառ, կանգ առաւ լերան կողին վրայ, դարձաւ ետին, դիտեց դաշտերն ու հեռունները: Մշուշին մէջ, հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն, սպիտակ պատկեր մը կար: Կարծեց, որ Երուսաղէմն է: Յիշեց այն օրերը, երբ սերով լեցուած, Երուսաղէմ կ'երթար:

— Երուսաղէ՛մ, Երուսաղէ՛մ, գեղեցի՛կ քաղաք:

Ծունկի ինկաւ ու լացա՛ւ, լացա՛ւ:

Լերան հովը, սակայն, կ'արթնցներ իր կամքը, դիմադրելու եւ տոկալու բնագոյր: Խորհեցաւ մեկնիլ Թեկուա: Ուզեց գտնել իր սիրականը, որ թերեւս պիտի սիրէր զինք, թէեւ բորոտ էր եւբոնաբարուած: Սակայն, յանկարծ, իր յիշողութեան մէջ յայտնուեցան Սաղայէլին խօսքերը, զորս ականջը, իր ուշաթափութեան պահուն, ներս փոխադրեր էր ու պահեր անգիտակցութեան մէջ:

– ...Գացէ՛ք տարածեցէ՛ք Չարիքը երկրի վրայ, ամէն կողմ. . . :

Վախցաւ որ Սաղայէլ մտեր է իր հոգին եւ կը թելադրէ Չարիքը տանիլ մինչեւ սիրականին ծոցը: Խորհեցաւ այն ահաւոր չարիքին վրայ, որ պիտի հասցնէր Եօնաթանի, անոր ծնողքին, դրացիներուն գիւղին: Մինչդեռ, որք աղջիկ, ինչքա՛ն բարիք էր տեսեր Եօնաթանի ծնողքէն: Որոշեց մնալ, ծառայել օտարութեան մէջ: Ծառայի անկողինը միշտ հեռու կը պահէր իր ախտը մարդոցմէ: Իսկ եթէ մեռնէր, որո՞ւն ցաւը:

Բայց կը սիրէր, Ռամելա ծնած էր սիրոյ համար: Անկարելի էր մեռնիլ Եօնաթանէն հեռու: Չմեռած, կ'ուզէր տեսնել զայն: Ինչո՞ւ ուշացեր էր մինչեւ այժմ: Այլ մի՞թէ Սաղայէլը չէր, որ կը յաճախէր հիմա իր ուղեղը:

Արագօրէն վար իջաւ լեռնէն: Բռնեց Թեկուայի ճամբան: Իր սիրոյ ճամբան: Սիրահարը իր սիրած անձին մէջ միշտ ինքզինքն է որ կը սիրէ: Ռամելա չուզեց զրկուիլ այն վայելքներէն, զորս իրեն պիտի տար Եօնաթանի սէրը:

Է.

Թեկուա գեղեցիկ գիւղ մըն է: Ալեծովի կանանչութեան մէջ լոգցող սպիտակ տնակներու կղզի մը, ուր ծնած են մարգարէներ, յայտնատես քերթողները Եբրայեցւոց:

Եօնաթան եւս մարգարէ մըն էր, երիտասարդ և տաղանդաւոր: Մէրը քանդեց անոր իմացականութեան այգին: Ռամելայի կորուստէն ետքը երբ մարգարէացաւ Երուսաղէմի կորուստը, դարձաւ իր գիւղը, հետզհետէ համրացաւ, վշտակեաց ու մտահոգ երեւոյթ մը առաւ:

Իսկ երբ Ռամելա գիւղ հասաւ, Եօնաթան յիմար զարմացումի մը մէջինկած էր արդէն: Ապուշի պէս նայեցաւ անոր, առանց յուզումի արտաքին նշաններու՝ արցունք թափեցան աչքերէն: Հայրը վախով լեցուած, կը խրախուսէր ու կը ջանար խանդավառել: Ռամելա ոչինչ կրցաւ պատմել: Լացաւ, որովհետեւ Եօնաթան «չէր սիրեր»:

Բայց երբ Ռամելա անկողին ինկաւ, Եօնաթան չհեռացաւ քովէն, ինչպէս թոչունը իր ձագերուն բոյնէն:

Եօնաթան, կարծես, ինքզինքին կը հարցնէր թէ կը սիրէ՞ր տակաւին: Կամ ի՞նչն էր, որ կը սիրէր: Այդ ահաւոր տգեղութի՞ւնը, որ զարշանք կ'ազդէր: Չկային այլեւս աղուոր աչքերն ու շրթները, կլոր կուրծքն ու բազուկները: Միթէ իր սէրը կի՞րքն էր, որ մեղուի պէս կը պտըտի անուշ ծաղիկներու վրայ: Եւ կը լքէ, երբ գօսացած են անոնք:

Բորոտութիւնը ահաւոր սաստկութեամբ մը զարկեր էր Ռամելան: Գլուխն էր, որ վարակուած էր: Վերքերը հետզհետէ անճանաչելի դարձուցին այդ գեղեցիկ դէմքը: Առտու մը սրտակեղեք ճիչ մը արձակեց ան.

— Կուրացա՛յ, կուրացա՛յ...:

Ժամանակ մը վերջ լեզուն ալ չէր դառնար բերանին մէջ: Ծնողքը գուշակած էր ախտը, եւ կ'ուզէր դուրս նետել հիւանդը: Եօնաթան փարած էր անոր անկողինին եւ կ'արգիլէր: Ու կը դիտէր թէ ի՛նչպէս օրէ օր կը հալէր հիւանդին միսը: Աչքերը խոռոչներու պէս մութ եւ ահաւոր, այտոսկրերը չորցած հողի պէս ցցուած, բերանին մէջ հոնդին մը միայն:

Ռամելա իրիկուն մը սկսաւ շնչել ընդհատ ընդհատ: Երբ շունչ կ'առնէր, քիթին երկու կողմերը կը կազմուէին աղեղնաձէւ ակօսներ, շրթունքները կը պրկուէին եւ ակռաները դուրս կը ցցուէին: Չափազանց արագ կը կատարուէր այդ, քիչիկ մը շունչ կը մտնէր ներս, որ գրեթէ չէր պարպուէր: Եօնաթան կը դիտէր ահաւոր հոգեվարքը: Ռամելա շունչ մըն ալ առաւ, այս անգամ քիչիկ մը երկար: Շրթունքները անգոյն ժապաւենի պէս ակռաներուն վրայ պրկուած, երկու խորշոմները կարծես դանակով կտրեցին մորթը քիթին երկու անկիւնէն, յօնքերը սեղմուած ցաւագին երեւոյթով մը, ակռաները կափկափեցին ու կաւիճի նման դուրս ինկան: Ռամելա չկրցաւ աւելին, եւ մեռաւ այդ պրկումին մէջ:

Ահաւո՛ր, ահաւո՛ր ծիծաղ մը գծւեր էր դէմքին վրայ:

Եօնաթան, վախցած, կենդանիի պէս գռալով՝ փախաւ դուրս:

Փախա՛ւ դէպի Երուսաղէմ:

Դիւահարի պէս անհանգիստ էր, չէր կրնար վայրկեան մը կանգ առնել ու հանգչիլ: Անդիմադրելի ուժ մը կը հալածէր զինք, եւ յառաջ կը մղէր ոտքերը: Դէմքին վրայ կը ծփար տառապանքի անհուն արտայայտութիւն մը: Ու կ'աճապարէր, ուշացած մարդու մը պէս սրտնեղ ու քրտնած՝ կը վազէր անընդհատ: Ոչ ետելը կը նայէր, ոչ ալ շուրջը, աչքը՝ ոտքին մատներուն վրայ, կը վազէր շարունակ ու դիւահար, — երբ այլեւս յոգնած՝ պահ մը կը դանդաղեցնէր քայլերը, ցնցում մը կը զգարու նորէն կը վազէր: Թեկուայէն մինչեւ Երուսաղէմ, երկուքուկէս մղոն տարածութեամբ այդ ճամբան, վազեց առանց երբեք հանգչելու զով ստուերի մը մէջ:

Երբ կը մօտենար Երուսաղէմի, ճամբուն վրայ հանդիպեցաւ ժողովուրդի երկար կարաւանի մը: Ուխտաւորներ չէին անոնք, որովհետեւ Պասեքի տօները դեռ հեռու էին: Անոնց անձկութիւնը կը պատմէր ամէն բան: Գաղթականներ էին անոնք, որ կը փախչէին Տիտոսի բանակին առջեւէն: Եօնաթան խառնուեցաւ փախստականներուն, որոնք կը խոնուէին Երուսաղէմի պարիսպներուն տակ:

Երբ գարնան առաջին տերեւները բացուեցան, Տիտոս, երիտասարդ եւ տաղանդաւոր զինուորականը, որ յետոյ բարձրացաւ Հռոմի գահը, հրամայեց իր լեզնին քալել Երուսաղէմի վրայ:

Ու «մարդկային մակընթացութիւնը» բազմաթիւ թելերով յառաջացաւ ծովեզերքէն դէպի ներս:

Առաջին առթիւ Եբրայեցիները Երախացան, որ Տիտոսի ռազմավարութիւնը տեղի կ'ունենայ համաձայն իրենց գուշակութեան: Այդ ընթացքով դիրքին պիտի ըլլար իրենց պաշտպանողականը, եւ Երուսաղէմ պիտի կրնար դիմադրել, որովհետեւ ամրացուած էր համաձայն այդ ռազմավարութեան: Յարձակումը, կ'ըսէին անոնք, ապահովաբար տեղի պիտի ունենայ Ձիթենեաց

լերան կողմէն: Քաղաքը, որ կը բարձրանար չորս բլուրներու վրայ, երեք կողմէ պաշտպանուած էր ցից գառիվերներով, որոնց ստորոտը կը բացւէր խորունկ ձոր մը, եւ աւելի անդին կը բարձրանար հսկայ բլուր մը: Այնպէս որ ճամբորդը մինչեւ որ չմօտենայ, չի տեսներ քաղաքը: Հիւսիսային կողմը բաց էր: Թշնամին անարգել կրնար գալ, թափանցելով Գիսոնի հեղեղատէն մինչեւ Գեղբուայ լեռները, եւ յանկարծ դառնալով դէպի աջ, ուղղակի Երուսաղէմի պարիսպները:

Հռովմէական լեգէոնը աւելց Փղշտացոց երկրին մէջ բոլոր պահակազօրքերը, եւ յաջորդաբար ինկան Ողորմ, Գեթ, Մորստա եւ Մորիսէթքաղաքները: Եւ յանկարծ Տիտոսի զինուորները տնկուեցան Երուսաղէմի բարձունքներուն վրայ: Եբրայական զօրքը առիթն իսկ չունեցաւ պատերազմ մղելու բացերը: Տիտոս յառաջ քշեց լեգէոնները եւ մայրաքաղաքը դարձաւ կղզի մը, որ կո ծփար հռովմէական «մակընթացութեան» մէջ: Ան սպայակոյտը հաստատեց Ձիթենեաց լերան վրայ, եւ բանակը բաժնեց երեք օղակներու, զորս անցուց Երուսաղէմի վիզին: Եբրայեցոց մայրաքաղաքը պաշարուած էր այլեւս երեք շղթայով: Տիտոս կտրեց ամէն հաղորդակցութեան միջոց, կտրեց նաեւ քաղաքին ջուրի ճամբաները: Եւ սպասեց, աշխարհակալի անգլխութեամբ, որպէսզի որսը տառապի երկար հոգեվարքի մը վայրկեաններուն մէջ:

Երուսաղէմի պաշարումը զինուորական պատմութեան ամենէն սարսափելի դրուագներէն մէկն է: Եբրայական հին կտրովը եւ հռովմէական յամառութիւնը կը պայքարէին նոյն ուժգնութեամբ, դէմ առ դէմ:

Եւ Երուսաղէմ դիմադրեց երկար ատեն:

Ի՞նչպէս պիտի վերջանար այս կռիւը, ոչ ոք գիտէր: Երուսաղիմացին չէր իսկ հարցներ իր հոգիին: Գիշերները կը նայէր լուսնկային, որ ճերմակ ու կլոր ծունկի մը նման դուրս կ'իյնար ամպերուն վերմակին տակէն: Աչքերով կը բռնէր զայն, ու սաղմոս մը կը դրկէր, օգնութիւն եւ ազատութիւն կը հայցէր այդ ճերմակ ոսկորէն, ինչպէս բանաստեղծները իրենց տաղերը կ'ուղղեն անոր, երբ կը խօսին սիրականին մասին:

Յանկարծ, վերէն, Ձիթենեաց լեռնէն, որ կը լոգնար լոյսի փռշիւի մը մէջ, կը բարձրանար անուշ ձայն մը, կը տարածուէր օդին մէջ, կը թօթվուէր Երուսաղէմի վրայ: Հեղիններ շատ կային Տիտոսի բանակին մէջ, (ոմանք կը պնդէին թէ հեղինական արիւն ունէր նաեւ Տիտոս), եւ այդ վարձկան զինուորներն էին, երիտասարդ եւ մատղաշ, որ կերգէին Պինդարի եւ Սափոյի սիրային քերթուածները.

Լուսնկան մխրճուեցաւ ծովին մէջ,

Լուսնկային հետ՝ աստղերն ալ:

Գիշերը կէս եղաւ արդէն.

Ժամը կը սահի՛,

Ու ես, մինա՛կ, պառկեր եմ հոս:

Վարեն, Սիոնի միջնաբերդեն երկինք կը թռչէր թաւ ձայն մը, կարծես մենամարտելու համար
թշնամի ձայնին հետ:

Ոտքի՛ ելիր, ոտքի՛ ելիր, Դեբորա,

Ոտքի՛ ելիր, եւ հնչեցո՛ւր երգդ,

Ոտքի՛, Բարաք,

Բէ՛ր գերիներդ, որդի՛ Արինովամի:

Երկու ձայները կ'ոսոտստեն միջոցին մէջ, կը մօտենան ու կը գրկուին: Կը հեւան, կը տանջուին:
Երիտասարդ ձայնը սիրոյ տենդ ունի.

Միրոյ Աստուածը այրեց զիս,

Ու ես կ'երգեմ,

Աստուծայի՛ն քնարս, լեզու ա՛ն,

Եւ պատմէ ցաւը որ մրկեց զիս:

Թաւ ձայնը կ'ուռի, կը թանձրանայ, կը դողայ եւ կը ծածկէ քնքուշ ձայնը: Օդը, փշաքաղ, կը սարսռա.

Բուռ մը մարդիկ ելան բերդերուն դիմաց,

Եահվէին ժողովուրդը ելաւ քաջերուն դիմաց:

Երկինքի բարձունքէն աստղերը եւս կռուեցան,

Իրենց շաւիղէն՝ կռուեցան Միսերային դէմ:

Յետոյ կը զարնուի թշնամի ձայնին, կը ճեղքէ զայն.

Յառա՛ջ, հոգի՛ս, յառա՛ջ քաջաբար: Եւ,

Այն ատեն, ձիերուն սմբակները դափեցին հողը,

Մրարշա՛ւ, քառարշա՛ւ, դէպի քաջերը:

Մատաղատի ձայնը կը ցատկէ վեր, ծանրութեան մը բեռէն արձակուածճիւղի մը պէս՝ կը
բարձրանայ վեր, կը տարածէ թեւերը, կը սաւառնի.

Ո՛վ դուն, անմահ՝ Աստղիկ,

Ոսկեղէն գահ,

Ճարտար վարպետ,

Մի՛ ընկներ իմ հոգիս:

Եղի՛ր իմ դաշնակիցս,

Եւ եկո՛ւր ինծի, ո՛ր գերերջանիկ,

Ինչպէս, աստենօք, կուգայիր,

Պսպղուն կառքդ լծած

Թեթեւաթիռ ճնճղուկներուն,

Որոնց յարաշարժ թեւերը

Կը պտուտքէին գորշ հողին վրայ,

Եւ կը հասնէին մէ՛կ վայրկեանէն:

Թաւ ձայնը կ'ուշանայ հեռուն.

Երգեցէ՛ք, երգեցէ՛ք

Երբ կ'աշտանակէք սպիտակ ու մատակ էշերը,

Նստած գորգերու վրայ,—

Երբ կը սուրաք ճամբաներէն,

Երբ կը աուլէք ձեր հօտին ետեւէն,

Որ ջուր կը խմէ առուակներէն,

Երգեցէ՛ք,

Փառաբանեցէ՛ք Եահիվէին յաղթութիւնները,

Իսրայէլի մեծերուն յաղթութիւնները,

Որ դուռները իջեցուցին Եահիվէին ժողովուրդը:

Երգեցէ՛ք,

Գիտնի հեղեղատը զանոնք քշեց տարաւ,

Հնօրեայ Գիտն՛ը, Գիտնի հեղեղա՛տը:

Եւ հաստ ու նուրբ այս երկու ձայները նարօտի երկու գոյն թելերու նման կը փաթթուին իրար, կը գրկուին ու կը զուգուին: Երկու օտար ու թշնամի ձայները կը համերաշխին երկինքին մէջ, կը պառկին Երուսաղէմի վրայ, անուշ զգայութեամբ մը քնացնելով Ձիթենեաց Սիոն լեռներուն զինուորները:

Սակայն, յանկարծ, սիրոյ եւ գինովութեան այդ պահուն, թաւ ու քնքուշ երկու ձայներուն վերջին հեւքին հետ, անձանօթ եւ սպառնազին ձայն մը կը բարձրանայ զիշերուան մէջ եւ կը սարսափեցնէ Երուսաղէմ քաղաքը.

– Վա՛յ քեզ, Երուսաղէ՛մ, վա՛յ քեզ:

Երուսաղիմացիները կը պնդէին թէ մարդ մը կը վազէր փողոցներուն մէջ, կէս գիշերին, եւ կը պոռար կենդանիի նման: Թերեւս դիւահար մըն է, որ հալածական, կը վազվզէ եւ կը կորսուի առաւօտները:

Տիտոս սպասեց օրեր ու օրեր: Գիշեր մը փոխեց իր ռազմավարութեան ծրագիրը: Եւ շարժեցաւ ինչպէս պատմութեան բոլոր մեծ զօրապետները, որոնք նմանօրէն ապահոված են իրենց փառքը,— գործադրելով անկարելի ծրագիրներ Մեծն Աղեքսանդրին նման: Ռազմավարական եղանակները կը թելադրէին Երուսաղէմի գրաւման համար յարձակիլ ուղղակի Սիոնի վրայ: Ձեռք ձգել նախ Երուսաղէմի ամենէն բարձր դիրքը, որ բանալին էր բոլոր միւս բերդերուն: Սակայն Եբրայեցիները այնքան ամրացուցած էին զայն, որ անկարելի էր յարձակմամբ գրաւել: Թշնամին չէր կրնար նաեւ ներս մտնել ստորինքաղաքէն, որովհետեւ կ'ենթարկուէր բարձր դիրքերու ճնշումին: Եւ սակայն Տիտոս փորձեց այդ հակառակադիտական ճամբան: Գիշերային անակնկալ եւ ուժգին յարձակումով մը գրաւեց Ակրայի պարիսպը, որ ամենէն ցածն էր: Ստորին այդ քաղաքը, Ակրա, կապուած էր Մորիա քաղաքին, ուր կը գտնուէր տաճարը: Նախապէս ձոր մը կը բաժնէր այս երկու բլուրները, սակայն տաճարին հետ հաղորդակցութիւնը ապահովելու համար, ետքէն ձորը լեցուցին: Այդ ճամբան ճակատագրական դեր խաղաց Երուսաղէմի պաշտպանութեան ընթացքին: Հռովմէացիները ուժգին թափով մը ուղղուեցան դէպի տաճարը: Ուրիշ թէ մը քալեց Մորիայի եւ Սիոնի բլուրները միացնող կամուրջին վրայէն դէպի Դաւիթի պալատը: Ահաւոր տեսարան մը պարզուեցաւ այդ պահուն: Տաճարին պահակագործքը գերազանցեց Մովաբացուց հռչակաւոր քաջութիւնը: Գիրկընդխառն կռիւին մասնակցեցեան կիներն ալ, որոնք տանիքներէն վար ծանրութիւններ թափեցին: Կարծես բոլոր Եբրայեցիները երդում ըրած էին թափել իրենցարիւնը, պաշտպանելու համար գեղեցիկ քաղաքը: Սիոնի առջեւ պարտուեցան Հռովմէացիները,— այնքա՛ն կատաղի էր դիմադրութիւնը: Սակայն Մորիա կը տատանէր: Այն ատեն բախտը վճռեց հրդեհը, որ յաղթութեան միակ միջոցն է պատերազմական պատմութեան մէջ, երբեմն յաղթուողին, երբեմն պարտուողին համար: Հռովմայեցի զինուորները կուպր թաթխեցին քուրջերը, վառեցին եւ նետեցին տաճարէն ներս:

Քիչ վերջ բոցերը կարմիր կոհակներով կը ժայթքէին տաճարին բազմաթիւ դուռներէն: Այդ պահուն, բոցերուն մէջէն դուրս վազեց խենթ մը որ պոռաց.

— Վա՛յ քեզ, Երուսաղէ՛մ, վա՛յ քեզ, վա՛յ քեզ...

Եօնաթանն էր: Հռովմայեցի զինուոր մը բռնեց զայն, իր հուժկու ուսերուն վրայ բարձրացուց եւ նետեց բոցերուն մէջ:

...Սիոն կը դիմադրէր տակաւին:

Յարձակողները, բոցերուն օգնութենէն խանդավառ, կրակ կը նետէին ամէն կողմ: Եւ Սիոնն ալ սկսաւ ծխալ: Արեան նման բոց մը հոսեցաւ այդբարձունքէն եւս: Քաղաքը կ'այրէր իր չո՛րս բլուրներուն վրայ, գեհենական անօթներու նման: Այդ պահուն՝ աննկարագրելի՛ էր խուճապը: Այլեւս ոչ թշնամի կար, ոչ ալ պաշտպան: Բոցերուն եւ ծուխին մէջ ոչինչ կարելի էր ճշդել: Պատերազմը դադրած էր: Հրդեհն էր, որ հիմա կը կռուէր Եբրայեցիներուն ու Հռովմէացիներուն դէմ: Պատմութիւնը չի գիտեր թէ ո՞վ յաղթեց այդ դժոխային գիշերուան մէջ:

Օրեր ետքը հերկուեցաւ գեղեցիկ Երուսաղէմի մոխրակոյտը, եւ հոն, ուր տաճարը սպիտակ ծաղիկներու փունջի մը նման Եահվէին կը մատուցանէր իր ճերմակ գմբէթը, հասարակ ու քոսոտ արտ մը միայն կ'երեւէր:

ՎԵՐՋ

Imp. A. DER AGOPIAN

17. Rue Damesme - Paris